

Әдеби
мемуарлар

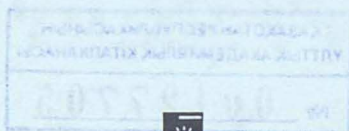
ҒАБИУӘХ МҰСТАФОВИҒ
МҰРАЛИ ЕСТЕЛІКТЕР

ҒАБЫДЕН МУСТАФИН

туралы естеліктер

Алматы "Білім" 2005

ББК 84(5Қаз)
М86

Құрастырған:
Жанар Ғабиденқызы Мұстафина
Ахат Жақсыбаев

М86 Ғабиден Мұстафин туралы естеліктер. — Алматы:
“Білім” баспасы, 2005. — 224 бет+16 бет суреттер.

ISBN 9965-09-348-2

XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің абыройын асырып, мәртебесін биіктеткен классиктердің бірі, көркем сөздің ұстасы, тапқырлық пен шешендіктің нұсқасы, дархан дарын, алыптар тобының алтын діңгегі — Ғабиден Мұстафин.

Кітапта жазушының азаматтық-жазушылық келбеті көзкөрген ізбасар інілерінің, сыншы-ғалымдардың, тумауыстарының жылы лебізді естеліктерінен көрінеді.

Кітап көпшілік қауымға арналған.

М $\frac{4702250200}{412(05)-05}$

ББК 84(5Қаз)

ISBN 9965-09-348-2

© “Білім” баспасы, 2005

Мұхтар Әуезов:

...Осы жылдар ішінде Ғабиден төрт роман жазыпты. Осы кітаптың алғашқысынан бастап соңғысына дейін бәрі де өз уақытында қазақ совет әдебиетінде және соңғы романы бүкіл одақ әдебиеті көлемінде қатардағы шығармалар ғана емес, елеулі, бағалы үлкен еңбектер боп қалыптанды. Осындай бағаны жазушы ортасы ғана емес және бір қазақ оқушысы ғана емес, бүкіл одақ көлеміндегі одақтық оқушы айтты.

...Ғабиден жазушылығының ерекшелігі — ол ең алғашқы жауапты қадамынан бастап арнасын, өз тақырыбын талғап тапқан жазушы.

Сәбит Мұқанов:

....Ғабиденмен мен 1938 жылдан бері Алматы қаласында тұрып, бірге жасап, әлеуметтік, жазушылық істердің біразын бірге атқарып келеміз. Осындай іс үстінде түсініскен де, түсініспеген де, кейде жақын, кейде алшақ жүрген күндеріміз де болды. Осы жағдайлардың қандайын болса да бастан өткерген күндерде де мен өзім Ғабиденнің ісіне әрдайым жақсы бағамен қарайтын кісімін.

...Таланты, білімі, шеберлігі жеткенше, Ғабиден шығармаларын аса ұқыпты және ойланып жазады, жазған шығармаларына шама-шарқынша көп еңбек сіңірді.

Ғабит Мүсірепов:

...Ғабиден Мұстафин осы дәуірдің ішінде қазақ совет прозасынан өзінің тиісті орнын алумен бірге әдебиетіміздің бетін бүгінгі өмірге бұруымызға да үлкен жетекші болды... Оның үстіне, жазушының ізденіс талаптары тұтас бір бағытта болғандықтан табысы да олқы емес. Ғабиден типтерді де, типтік жағдайларды да өзіміздің шындығымыздан алып өсіп келеді.

Үлкен жүрек

“Ершойынды” мен елде жүргенімде, 1929 жылы интернатта мектепте директор-мұғалім кезімде оқығамын. Оған едәуір жыл болды. Оның авторының жаңа шығармаларын бірсыпыра жылдан бері кездестіре алмағанмын.

“Қайда екен?”, — деп ойлайтынмын.

Міне, енді мен сол өзім сүйіп оқыған “Ершойынның” авторымен 1937 жылдың жазында Новосибир қаласында кездесіп отырмын. Бұл кездесуіміздің сәті былай түскен еді.

Тап сол жылы жазғұтұры институтты бітірдім. Сол тұста менің ақындық алғашқы кітабым “Қуат” басылып шықты. Институтқа дейінгінің өзінде-ақ аудандық, облыстық газеттерде жауапты қызметкер болып істеп келген мені Орталық Партия комитеті “Қазақ әдебиеті” газетіне редактордың орынбасарлық қызметіне ұйғарды. Мен енді Қызылту ауданындағы әке-шешемді көшіріп әкелуге аттандым. Жол — Новосибир қаласы арқылы. Мұнда “Қызылту” атты қазақша газет шығады. Менің досым, институтты өзіммен бірге бітірген Толқын Байбатыров осы газетке қызметке жіберілген. Мен соған телеграмма бердім.

Адал дос, ақкөңіл Толқын поезд мамырлап кеп тоқтай бергенде вагонның артқы есігінен:

— Дихан! — деп аңқылдап кіріп, мені тауып, құшақтап жатыр.

Үйіне апарды. Мен жалғыз емеспін-ді. Әйелім Мертай, жездем Ақтай, жиенім Рузия бар — төрт адамбыз.

Алматы ыстығынан кейін, самалды Сібір қаласында кешкілікте көк құрақты көл жиегінде толқын лебіне көкірек тосқандай рахат сезінесің. Оның үстіне Өміштің (Толқынның әйелі) қазақи кең пейілі, орынды жүріс-тұрысы, бізді асқан бауырмалдықпен қабылдауы көңілге рахат сезім құяды. Екі-ақ бөлмелі үйінің төрі осы адамның адамшылығымен, алаңына ат шаптырым патша сарайындай, кеңіп сала берді. Төркіні келген қыздай көңілділікпен жаныңды жай таптырады. Барлы-жоғын білдіртпейді. Өйдейтінім жаңа ғана қызметке іліккен кешегі студенттің семьясы ғой бұл. Оның үстінде басқа республика — басқа қалада.

— Дихан, сен бізге соқпай кетсең арылмас өкпем болар еді. Әрине, сенің олай істемейтінің сенетін едім, — дейді Өміш.

Толқын әйелінің бұл сөзіне сонша рахаттанып қояды.

— Иә, бұл көксөкқан солай ғой! — дейді.

Өміш адамдығы мұндағы тұрған қазақ жолдастар семьясына да тез танылыпты. “Қызыл ту” газетінің редакторы Әбдірашит Шалабаевтың әйелі — қазіргі белгілі ақын Әмина және Зекең (Зейнел Мұстафина) тағы басқалар осы үйді Қазақстаннан келген жаңа шырақ көріп, күнде келіп, Өмішпен әңгімелесіп, отырып кетеді екен. Ия, Өміш ұйытқы әйел. Көркінің ерендігі болмағанымен, жүрегіннің тереңдігі, ақыл-ойының берендігі бар келіншек.

Мен “Қызыл ту” рекдакциясына барып қайтып едім. Үйде алқызыл жүзді, сүйкімді әйел отыр екен. Бұл кісі кеше де келіп әйелдермен біраз әңгімелесіп кеткен екен.

— Бұл кісі, Зейнел жеңгей, Ғабиден ағаның әйелі. Ол кісі осында Толқындармен бірге газетте істейді ғой! — деп таныстырды Өміш.

— Ғабиден аға! Ол кім? — Ойланып қалдым. — Баяғы “Ершойынды” жазатын Ғабиден Мұстафин емес пе?

— Иә, сол Ғабиден аға!

Дастархан жайылды. Шай іштік. Зейнел жеңгей ақжарқын адам екен. Алматы жайын құмарта сұрайды. Ел сағынған ананың жүрек лебінің ыстығын сезінесің... Ақырында:

— Көп отырып қалдым, келген шаруам Ғабидолла (Бұздырбаев) сәлем айтты. КИМЛ-ді бітірді ғой әйелі де, өзі де. Некелесу тойы мен оқу бітіру екі тойларын ертең біздің үйде өткізбек. “Тойымызда болсын, жүріп кетпесін, Дихан!” деді. Жүріп кетпендер, тойда болыңдар! — деді өз тілегін қоса бар ықыласымен.

Мен Мертайыма да, жездеме де қарап едім, екеуі қосарлана:

— Болайық! — деді.

Сөйтіп ертеңіндегі кеште тойлы үйге келдік. Кірпіш үй. Екі-ақ бөлме. Бізді той иесі Ғабидолла өзі қарсы алды. Төртбақ денелі, қара торы жігіт екен. Аялы қара күрең көзінде естілік жатыр. Бидай өңді жас келіншек байсалды үнмен:

— Хош келдіңіздер! — деп қарсы алды. Ғабидолланың келіншегі Гүлсім осы кісі екен. Екеуі КИМЛ-де бірге оқып, бірге бітіріпті.

Дастарқанды сары шашты, жатаған мұрынды, жалпақ бет сары кісі бастады. Үй иесі — Ғабиден Мұстафин осы кісі екен.

— Үй болып көргенім бар, ұя бұзып көргенім жоқ. Ұяларың бұзылмасын, Ғабидолла мен Гүлсім! Менің осы бір шағын тілегім шалқар бақыттарыңа қанаттас болғай! — деді. Кітаптан кездестіретіндей шап-шағын, тап-тұйнақы,

ойы мол, оралтпасы аз сөз көкейіңе бал тамызғандай ұйытып түсті.

Жаңа семьяға жақсы тілектер бірінен соң бірі айтылып, рюмкалар да көтеріліп жатыр. Әбдірашит те, Толқын да, мен де құттықтау тілектер айттым.

Дастарқан толасы болды. Біз есік алдына көшеге шықтық. Сібірдің жазғы самал түні балбырап, терлеп-тепшіп үйден шыққан тойшылар жанына бейіш самалы боп еседі. Қаланың батыс іргесінен солтүстік мұз мұхитына жүрдек ағып жатқан Обь өзенінің толқын шулары мына қоңыр түнде алыстан естілген алып қоңыраулар үніндей күнгірлеп дүбір салады. Аспан бүлтсыз. Жұлдыздар ынтызар ғашық жырлар тәрізді алтын көздерімен жымыңдасады. Құс жолы қақ төбемізден аспан таңдайына төгілген ақ айран тәрізді солтүстіктен оңтүстікке тартылып көлбейді. Әбдірашит пен Толқын екеуінің әңгімесі аспан мен жұлдыздар әлемі боп тұр.

— Анау Темір қазық. Адаспау үшін соны солтүстігім деп біл. Көз жазба! — дейді Толқын.

— Қарияларша соғады екенсің?

— Жамбыл төтем солай дейді. Біздің жетісудың дана жырауы сол кісі. Жүзге жасы жақындап қалды. Қазақ сөзінің айын аспанға шығарған Жамбыл менің айтып тұрғаным... Сен өй деме, Әбдірашит, мен сол ауылдікімін. Нансаң нан, нанбасаң өзің біл! Менің атымды молдаға қойғызбай Жамбыл төтем өзі қойыпты. “Толқынбай” деп.

Бұл тұста Ғабең (Ғабиден) екеуміз әңгімелесе бастаған едік.

“Анам маған үлкенді сыйла деген,
Сол сөз маған ізгілік құйған ерен,
Үлкендерден ауысқан кішілікті,
Үлкендердің өзіне сыйға берем”, —

деп Мұқағали Мақатаев ақын айтқан тәрізді, сүйегіме сүтпен біткен кішілік — әдеп мінезім бойынша сөзді Ғабекен бастауын күтуде едім.

— Арманға алыстық жоқ, Дихан. Газет, журналдардан өлеңдеріңді оқып жатам. Кітапша бере алдың ба?

— Осы жол сапарға шығарда ғана “Қуат” деген поэмам мен өлеңдерімнің тұңғыш жинағы шыққан, кітапша боп, Ғабекен! Сізге біреуін жазып ала келіп едім. Ұялып бірден бере алмадым. Сіздің әйнектің көзінде, газетке ораулы тұр.

— Оның тым сыпайыгершілік екен?

Мен үнсіз мойындадым.

Ғабекен менің жайымды білгісі келді. Мен бұл күнге дейінгі шағын өмір жолымды айттым. Журналистер ин-

ститутын бітіріп, “Қазақ әдебиетіне” қызметке барғанымды, “Қызыл ту” ауданындағы көрі әке-шешемді Алматыға көшіріп әкелу үшін кетіп бара жатқанымды сөз еттім.

— Енді не жазып жүрсің?

— ”Шалқыма” атты оқиғалы поэма. Жазып бітірдім де. Осыдан қайтқан соң Одақта оқылып, талқылануы болмақ, Ғабеке!

— Имм... Жақсы! Сәтті болсын, — деп ойланып қалды да, жүзіме тесіле қарап, — Тоқта, сен осы қай Әбілевсің? “Әдебиет майданы” журналында ана жылдары бір Әбілевтің “Сырлы шкафтың сыры” деген әңгімесін оқып ем ғой. Оның аты Дихан болмаса керек еді...

— Иә, Ғабеке! Оның аты Дихан емес, Әбдірахман. Сол Әбдірахман менмін!

— Қалайша? Псевдонимың ба?

— Өз атым.

Қазақ бала туғанда молда алдырып, азан шақыртып ат қойдырады. Қошқарбай молда менің атымды “Әбдірахман” қойған екен. Арада он бес-жиырма күн өткенде біздікіне Мәшһүр Жүсіп келіпті. Менің атымды сұрапты.

— Жоқ. Әбіл, Қошқарбай қойған ат бұл нәрестеге ат болмайды. Бері әкелші өзін, — деп мені өзіне жақындаттырып алып, аузыма түкіріпті де, — бұның аты “Дихан!” — депті. Ол шағымдылық деген сөз.

Бұл жылы біздің елде — Баянауылда егін-шөп өте шығымды, мал күйлі болыпты. Содан мені біреулер Әбдірахман деп, енді біреулер Дихан деп атап жүрді. Алғашқы әңгімеме “Әбдірахман Әбілев” деуімнің себебі сол. Кейін, Мәшһүр қойған “Дихан” атқа ден қойдым.

— Өмірде болатын жәйт! — деді Ғабекең.

Новосибирскінің Ленин көшесін бойлап батысқа, темір жол вокзалына қарай ұзап жүріп кетіппіз.

— Содан кейін көрінбей кеттің ғой?

— Иә, тек облыстық газеттерде өлең, оның өзінде де пәлен жылда бір ғана болмаса құнықпадым...

— Бекер! Бекер еткенсің! — деді.

Мен енді Ғабекеңнің өзіне жабыстым.

— ”Ершойыннан” кейін сізді де көре алмадым емес пе?

Ғабекең тіпті бірер көше бойы үнсіз, ойлы, бетін алдына тік ұстап, байсалды аяндап келе жатты да, бір кезде:

— Дихан! — деді ағалық естілік үнмен, — Адам анадан біркелкі боп, бәрі де жалаңаш туғанымен, әркелкі боп өседі. Оны өмір, орта, кәсіп осылай жүйелейді. “Қараған өз жерінде гүрілдейді” деген бар. Қызылордадан Қарағандыға қайта

бардым. Қайнаған еңбекке қойып кеттім. Табаныма мөр, көңіліме сыр бітті...

— Ғабеке, одан бері де бірсыпыра жылыңыз өтті емес пе?

— Оның рас, — деді Ғабекең, — бірақ, мынаны түсінейік: жұрттың бәрі бірдей шынайы өмір сүре бермейді. Біреулер әншейін тіршілік құрады. Шын мағынасында өмір сүрген адам жүрегіне дән жинайды. Сол дән күннен күнге толысып жетіледі де, рухани жемісін береді.

“Ершойыннан” кейін сегіз жыл. Содан бері “жетілмейтін неғылған дән?” Жүрегіне дән жиып бітетін уақыты жетті емес пе? Әлде бұл кісіден ештеме шықпас па? Шығарма үшін жүрекке жинайтын дән — өмір сыры, адамдар психологиясы, өзгеріс, жаңа қатынас, құрылыс — осының бәрін ауылда да, Қарағанды тәртізді алып өндірісте де өз басынан кешкен адам енді қалада, Новосибирскіде жүрегіне “дән жиып” жатқанына жол болсын? Не сөз, не сыр?

Сөйтіп, ол жолы түсіне алмай кеткен адамымның сырына 1940 жылы “Әдебиет майданы” журналында оның “Өмір не өлім” атты романы басылып шыққанда бір-ақ түсіндім. Оқып шықтым да:

— Аанада маған айтқан жүрекке жиған дәнііздің берген жемісін оқып қуандым, Ғабеке! Е, бәсе! — дедім.

— Ұмытпаған екенсің ғой, — деді. Басқа ештеме айтпады.

* * *

— Талант — жүректің сыры, — дейді Ғабиден.

— Жоқ, Ғабеке, талант жүректің ғана сыры емес, — дарын қазынасы. Талант сыры деген жүрек қазынасының сиқырлы мүлкі, — дейміз. Сөйтіп таласып қалып та жүрдік.

Отан соғысынан да, Қиыр Шығыс майданынан да аман-есен оралған соң жазу ісіне құныға кірістім. Кейі сәтті, кейі сәтсіз өлеңдерді тоғыта жаздым. Отан соғысы оты ішінде жазған “Майданбегім” өз алдына, өлеңдерімнен “Жүректен” атты жинақ және шығардым. Ал Қиыр Шығыс ше? Алғашқы бір топ өлеңімді “Әдебиет майданы” журналына апарып едім.

— Біздікіне келші. Екеуміз оқиық! — деді Ғабиден.

— Құп!

Үйіне бардым. Өлеңдерімді оқыдым, ықылас қойып тыңдады. Ақырында “Түп-түгел басамыз бұларыңды. Көргенің мен сезгенің, соған орай философиялық түйін принциптерің қонымды. Ұшуын ұшып, қонарын дәл таппайтын қанаттының ішінде қаңғырмалары да болады.

Ғабекең осы ойларын енді тарқатып айтып отыр. Қиыр Шығыс біздің қазақ әдебиетінде жазылмаған, жырланбаған, тың жатқан тақырып еді. Мына өлеңдер көріп, біліп, түйіп жазылғандығымен өзінің көркемдігін алуан бояулап көркейте

түсіпті. Мұнда Шығыс бояуы — географиялық бедерлерімен ғана емес, қытай халқының тірлік сипаты, хал-ахуалы, ақыл-арманы, біздің елімізге, азатшыл армиямызға дән ризалығы, сүйсінуі, махаббаты ой тебіренетеді. Оқушы сезімін ысытады. “Хинган”, “Кәрден кесе”, “Шарбат”, “Ғарып”, “Азияның адырынан”, “Бұғы” т.б. өлеңдерің осыны айтады, — дейді Ғабиден. Өзін мақтағанды кім жек көрсін, көңілденіп қалдым. Өзінің де, өзгенің де шығармасына қатал ағаның мұнысы алда туашақ жыр қанаттарымды желпіп тастап та отыр.

— Әсіресе, “Россияға қайтқанда” деген өлеңің классикалық өлең. Менің нанымым солай, — деді Ғабекең.

Мен Қиыр Шығыстан — Байкал соғыс округінде әскери қызметінен, сонау Хабаровск қаласынан дем алысқа келгенмін. Аз күнде қайтпақпын. Ғабиден менің бұл жайларымды жақсы біледі.

Өлеңдерім туралы әңгіме біткен тәрізді еді. Бір кезде бетіме сындарлы жүзбен қарап:

— Дихан, сен ақынсың. Сол ақындық өнеріңді әлі сол соғыс тақырыбына сілте! Ол біздің әдебиет үшін өте жанды дүние, соны дүние болмақ! — деді.

— Дұрыс, Ғабеке, өз ойым да сол!

Шай үстінде Ғабекең жайымен отырып, тың әңгіме бастады.

— Гәп, бір сенің жаңағы өлеңдерінде емес, Дихан! Мен журналдың редакторлық міндетімше де, былайша да өлеңдерді көп оқимын. Ал...

Не айтпақ бұл кісі? Аз кідірді де былай деді:

— Пушкин мен Толстойдың орны бос тұр деп орыстың үлкен әдебиетшілері айтқандай, бізде Абай орны бос тұр-ау осы. Абай енгізген жаңалықты, өміршең шынайылықты енгізе алдық па екен?

Мен үндемедім. Тыңдап алғым көп, артын күтудемін.

— Абай ерекше дарын. Оны құдіретті еткен ақындық шеберлігі. Шеберлікке құмарлық жетелейді. Меніңше өуестік пен құмарлық екі дүние. Абай құмарлығын қарашы:

— Өзгеге көңілім тоярсың,
Өлеңді қайтіп қоярсың.

Мұны менің саған тарқатып айтуымның қажеті жоқ. Өзің ақынсың. Ал осы құмарлық меніңше өлең өнерінде халық құмарлығынан, ел арманынан туып жатпаса жай бір нәрсе, ыстық қансыз салғырт та салқын нәрсе, жан жылытпайды. Қайта, адамды бойкүйез етеді.

Оны айтқанда толғанып
Іштегі дертті жоярсың, —

Абайдың өз ішінің ғана дерті емес, бүкіл халқының дерті. Құмарлық — арман халқының “іштегі” дертінің қайтсе жазылуы. Міне, Абай ақындығының күдіреті осыны шебер толғануында — деп білем.

Ғабекеннің бұл ойына таласар, дау айтар жөн жоқ. Бірақ, кішілік сақтап, әрі әбден тыңдап алғым кеп манадан шыдаған, айтпағым бар бір пікірімді енді бүгіп қала алмадым.

— “Пушкиннің, Толстойдың орны бос тұр-ау” — деген орыс әдебиетшілерінің, “Абай орны бос тұр-ау” деген, Ғабекен сіздің, пікіріңізге қосыла алмаймын. Таланттың бұл алыптары әрқашан өз орнында. Ешкім оларды орнынан тұрғызып жібере алмақшы емес. Мың-мың жылдар солай болмақ. Бұлардың тұғыры биік-биік алтын шың. Ол шындарды құлату ешкімнің қолынан, ешбір таланттың өнерінен келмек емес.

Айтайын дегеніңіз, Ғабекен, басқа шығар? Бізде Пушкин, Толстой неге жоқ? Бүгінгінің Абайы қайда? — деген шығарсыз. Талант та заман перзенті, заман сипаткері. Өз замандарының теңдессіз суреткерлері Лермонтов Пушкинше жазса Лермонтов болар ма еді? Чеховты Толстойша жазып Толстой бол десе, Чехов шығар ма? Ешбір ақын-жазушы ешбір ірі таланттың көлеңкесі де, ұқсасы да болмасқа керек. Ұқсасы бола қалса ол машинка қағаздың бірінші беті емес, 2–3 беті тәрізді өзінсіздік — көшірме. Ірінің көлеңкесі.

“Абайдан кейін жаңалық енгізе алдық па?” — дедіңіз, Ғабекен. Әр заман таланты өз жылдарының алуанын толғанады. Абайдан кейін” қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болам” мен “көкірегінде қызған темір жатқан Сұлтанмахмұтты, “Кел, қазақ кедейлері” мен “Альбатросты”, жазған азаттық жаршысы Сәкенді, “Майға сәлем”, “Колхозды ауыл осындайды” жазған Сәбит Мұқановтың “Мен жазбаймын ешкімше де, Маяковскийше де” деуіне тағы бір рет үңілейік-ші! Әр ақын — өзі шын талант болса ешкімше де емес, өзінше, өзі жарып шығу керек. Осылардың бәрінің өлең-жырлары Абай жаза алмай кеткен, арман етіп өткен өмір жыры ғой. Келер ғасырлардағы жас ұрпақ, жаңағы сіз айтқан Пушкин, Толстой тәрізді, біздің ғасырдың Маяковскийін, Шолоховын, Фадеевин, Твардовскийін, Сұлтанмахмұтын, Сәкенін, Сәбитін, Мұхтарын, Ғабиденін талап етеді емес пе. Иә, ол сөзсіз!

Ғабекен менің бұл ойларымды бастан-аяқ сабырлы тыңдады да, ойлы отырып-отырып, орнынан тұрып кетті.

Бұл кісінің мінезі әрқашан солай-ды. Өзіне саларлық пікірді іштей парасаттап әбден толғанып алмай, көкірек

таразысына аптека безбеніндеі дәлдікпен өлшеп бітпей өз байламын айтпайды. Асықпайды-ау, асықпайды. Мұнша сабыр-салмақтылықты тәңірім бір өзіне беріп-ақ баққан. Қызығасың!

* * *

Жылдар өтіп жатты. Менің творчестволық өмірімдегі календарьдың жаңа беті ашылатын 1963 жыл да кетті. Ал, Ғабең (Ғабиден) “Миллионерден” кейін шыңдағы шұбар қырандай шабытты сілтеді. “Қарағанды”, “Дауылдан кейін” атты екі романын бірінен соң бірін жазып, қазақ әдебиетіне тақырып жағынан да, көркемдік жағынан да жаңа шырай енгізді. Прозамыздың бел-беделін бүкіл одақ көлеміне көтеріп тастады.

Нағыз реалист жазушының шебер суреткерлігі мен өмір сырына салауаттылығын таныпты. Ғабекеннің бұл екі романы көп прозаиктерімізді творчестволық толғанысқа жүгіндірді.

Ал, мен ше? Мен прозаик емеспін ол шақта! Өлеңдетіп жүрген ақынмын. Бірақ, осы бір үлкен жанрға әзірлігім де жоқ емес-ті. Ол менің “Алтай жүрегін” өлеңмен жазған романымнан, Некрасовтың “Русьта кім жақсы тұрадысын?” аударуымнан басталып еді. Бұлар 1950–54 жылдар болатын. Сөйтп, роман жазуға іштей өзімді әзірлей жүріп, “Ақын арманы” романымды жазуға бел байладым. Бес жыл бойы жанға айтпай да, көрсетпей де келген “Ақын арманын” ақыры жазып бітірдім де.

— Роман жаздым, Ғабеке!

— Тағы да өлеңмен бе?

— Жоқ, прозалық...

— Бұл көптен жазбақ тақырыбым еді. Адалын айтсам, бірінші беттерін жаңа бастап жаза бастағанымда соғыс басталып кетті, майданнан оралған соң өлеңдетіп жүріп алдым. Сөйтп жүріп, жарты ғасырды артыма тастап жіберіп-пін. Аз жасап, асыл мұра қалдырып, көп арманы көкірегінде кеткен ұлы ақын жайын жазуға бүкіл жас шағыммен, творчесвтолық арыммен борыштымын деп білуші едім. Сол туралы жаздым...

— Е, онда, Сұлтанмахмұт туралы болды ғой. Ауылдасы, жерлесі екенсің. Былтыр Қарағандыдан Баянауылдатып қайтқанымда Сұлтанмахмұт зиратын да, қыстауын да көрдім. Сенің Мойылдында да болдым. Білген адамың туралы жазу — көркем шығармаға ең керекті шарт. Ал оны көркемдеп ұқсату — ең жауаптысы, — деді Ғабең. Содан соң аз үнсіз отырып:

— Бабадан балаға, баладан ұрпаққа Абай мен Сұлтанмахмұтсыз қазақ әдебиеті, қазақ ақындығы көш тарта алмақ емесіне ден қою өз алдына. “Абай”, “Абай жолы” көсегемізді көгертті. Одан кейін сен... — деп тоқтап қалды. Сезем: “Мұнша батырлыққа қалай барып отырсың?” Не “Абай” романының, не Сұлтанмахмұт ақындығының көлеңкесінде қалып қоймайсың ба?” “Бекер-ақ әуре болған жоқсың ба?” — деп қиналып отырған тәрізді.

— Нар тәуекелге бастым, Ғабеке! Сізге оқып бергім келеді. Әуелі тыңдап көріңіз.

Тап осы сәтте, манадан әңгімемізді жай тыңдап отырған Зейнел жеңгей:

— Оқысын, тыңда! Диханның романына уақыт таппағаның болмас, Ғабиден!

Жазушының әйелі есті болса жазу дүниесінің бейнетін, қиямет ауыр еңбек екенінің бар жанымен түсінеді. Өзі жазбаса да күйеуінің қалам еңбегінің ой-ми еңбегінің сырын сезім дүниесімен сергек парасаттайды. Зейнел жеңгей өзімен айлас құрсақты құрбысынан дүниеге жаңа перзент келуіне шын тілектес жүкті анаша, мейіріммен айтты.

Ағамыз жеңгемізге күлімдей қарап:

— Менің “шабандығымды” сенің шапшандығың үстеп... Ал, келістік, Дихан! Күнде осында, осы верандада сағат бестен жетіге дейін екі сағат оқытын болайық романыңды. Ертеннен бастайық! Кел! — деді.

Ғабиден Совминнің демалыс үйінің 2 дачасында тұрады. Мен тап осы демалыс үйіне тұспа-тұс өзеннің батыс жағасында “Алша” аталатын жерде — өз дачамда тұрам. Ғабиденнен қуанып қайтқаныммен түнімен ұйқым келмеді. Ғабекеннің мінезінің өз шығармасына да, өзгенікіне де қаталдығы есіме орала берді. Қалай болады?” “Несіне тілендім?..”

Ғабең қызметтен әлгі әзірде ғана келіп (жазушылар Одағының председателі боп істейтін), аз дем алып, мені верандасында күтіп отыр екен.

— Төрле!

Ішім жылып, жерім кеңіп сала берді. Қолында қалам. Алдында ақ қағаз. Кәдімгі операцияға қайшысын әзірлеп отырған майдан хирургтері тәрізді көрінді маған. Жүрек тоқтаттым. Тәуекел!

— Ал, оқы!

“Буаз” папкамды ашып жатқанда-ақ маңдайымнан тер бүрқ ете түсті. Сезімтал Зейнел жеңгей орнынан сызылып қана тұрып кетті. Ғабең екеуміз ғана қалдық.

— Романимның аты “Ақын арманы”, Ғабеке!

— Атында емес, затында. Оқы!

Арапша жазғанмын. Оқы деуі-ақ мүң екен, тек қана саусағыңды тигізіші деп тұрған домбыра пернесіндей, заулата жөнелдім. Даусымның қалай шыққанын да, оқу мәнерімнің нешік екенін де білмеймін. Әйтеуір, төпе жігерлі оқып отырмын. Ғабең сағатына қарады да: “Бітті! — деді.

Екі сағатта не бары он жеті бет қана оқыппын. Өйткені Ғабең мені кідірте берді.

“Ана сөйлемің артық, мына бір жерің жетілмей жатыр”, “мына бір теңеуің ақындық лепіру”, “әне бір сөзді ол жерден алып, өне бір жерге орналастыру керек. Сөйтсең түлей түседі”, “мына бір сөз шығарма жүрегіне тән емес, жүдеу тұр”, — деген тәрізді пікірлерін адым салдырмай, қолма-қол айтады. Қара тақтаға ақ бормен жазылған әріптей айқындайды. Мен де сол беттің, сол жолдарына таңба соғам. Сөздердің, сөйлемдердің тұсына сұрау белгісін қоям. Немесе қолма-қол түзетем.

Ал Ғабең ше? Маған айтқан пікірлерін өзінің алдында жатқан ақ қағазға түсіреді. Бұл маған жауапкершілікті мүлде арттыра түсуді жүктеп отырған көрініс. Күлімсіреп те, күрсініп те қоям. “Мұнша қадалғыш, қаталға қайдан тілендім?” — деп те ойлаймын-ау деймін.

— Ертең тағы да бесте кел! — деді ақырында Ғабең.

Бірінші тынысымды кеңіткен осы сөз еді.

“Шығармам бар екен. Өз сенімім өзімді алдамаған екен. Жарайсың, Дихан”, — дедім ішімнен. Өйткені, менің мұным бос әурелік болса, қатал Ғабең көңілге қарамас еді. “Жоқ екен, қоя ғой!” дер еді. Немесе сыпайылап: “уақытым жоқ, ренжіме, Дихан. Басқа біреуге тапсырайын. Сол оқып шықсын”, — дер еді.

Әдетте көркем шығарманың табиғатын алғашқы бес-алты беттегі аяқ алысы-ақ танытады. Демек, бұл күнге дейін жиырма бес жыл қалам тербеп, басқалардың жаңа туындыларына өзім де пікір айтып жүрген маған Ғабеңнің жаңағы сөзі рахат сезім тудырды.

Сөйтіп, мен содан былай Ғабеңе романимның қолжазбасын (“Ақын арманының”) оқуға жүрексіңбей, еркін, сенімді баратын күйге ауыстым. Ғабеңнің уәдеден таймайтын табандылығын, Мұқамбет шақырса да орынан тапжылмайтын тау тәрізді көргім келді. Әзәзілдің азғырындысына Фаустың да еріп кеткенін білеміз. Ал, Ғабең ше? Жоқ. Оған мысалы: бір күні тағы да қолжазбамды апарып, бір сағаттай оқып отырған үстімізге демалыс үйінде жатқан Төлеген Тәжібаев пен Мәулен Балақаев келіп:

— Ал Ғабе, сізге келдік. Сапырып жіберейік! Жүріңіз! — деді. Мен “сапырып жіберейіндіктеріне” түсіне алмай қалып отыр едім.

— “Ала қағаз” уәдемнен қызық емес, Төлеген. Өздерің ойнай беріңдер! — деді Ғабең.

Ғабең сол жылдары кейде преферанс ойнайтын болғанымен жаңағы екі бірдей беделді адамның шақыруын қабылдамады.

— Кейін оқисыз ғой, Ғабе, жүріңіз! — дейді екеуі бірдей қиылып. Менде үн жоқ.

Ғабең енді кесіп айтқысы келіп:

— Мен қазір өмір қызығына еніп кетіп отырмын. Бұл сәтте одан сырылып шыға аламаймын.

— Апыр-ай, Ғабе!

— Апыр-ай, Ғабе!

— Апыр-ай, Ғабе!

— Қалайда болса сол! Күніне екі сағат Дихан романын өзіне оқытып тыңдауға уәде бергемін. Уәде — қаққан шеге, қатқан жартас болмақ керек! Түсінсеңдер, енді бір сағаттан кейін босаймын. Оған дейін уәдемнің “тұтқынымын”, — деді.

Ғабеңнің мінезінің қайыспас та майыспас беріктігін бұрынғы білетінімнің үстіне осы “Ақын арманы” қолжазбамды оқу үстінде тіпті ғажап қалудамын.

Ғабеңдікіне уәделі “сағат бестен” кешігіп келу деген менде болған емес. Ол кісі де соған әзір отырады. Тағы сол дачасының қабырғаларының пердесін өз қолымен түсіріп, есікті жауып, құлаққа ұрған танадай тыныштық жағдай жасайды.

Бүгінгі бір отырысымыздың орта шенінде Зейнел жеңгей:

— Ғабиден, жүріңдер! Дихан екеуіңе демалыс үйі асханасынан манты әкеп, столға жасап қойдым... Жүріңдер! — деді.

Ғабең:

— Енді бір сағаттан кейін!

— Суып кетеді ғой!

— Ас суыса қайта жылытылады да ысиды. Шығарма суыса шырық бұзылады. Диханға бөлген уақытым ортаймасын.

Зейнел жеңгей зерделі адам, ар жағын айтпай түсінеді.

— Жарайды онда. Уақыттарыңды алмайын! — деп биязы басып, ренішсіз, жарқын жүзбен, күлімсіреп шығып кетті.

Сөйтіп, менің романымды күніне кесімді екі сағаттан оқимыз. Таусылар емес. Аз оқып, көп кеңесіп, көп оқып аз кеңесіп дегендей, екі ай бойы бір тамаша сырластық,

творчестволық қандастықпен табысып кеттік. Екі айда үш бөлімін (400 бетін) әрең бітірдік. Сол күндердің бірінде тағы да бір жәйт болды. Ғабекеннің Қарағандыдан (үй ішімен) інісі демалысында қонаққа кеп жатқан-ды. Аттанар күні болыпты. Күндегі белгілі сағатта қолжазбамды көтеріп кеп (папкам бұл кезде жіңішке бастаған. Өйткені оқылған жағын енді әкелмейтінмін), тағы да сол көк верандада оқып беріп отырмын. Шамасы қырық минут өткен уақытта Зейнел жеңгей машинадан түсіп, қолында көтерген бірсыпыра бұйымы бар, веранданы басып өтіп, арғы бөлмелеріне кірді де, аздан кейін қайта шықты. Бізге, үстел басына мамыр басып жақындап келді. Бізді алаң еткісі де келмейді, айтпасына да болмайтын жағдай екен. Мүдіріп, тамағын майда қырынып:

— Ғабиден! — деді ақырын. Қалай болады... Қайным, келін балалар бәрі қазір жүреді ғой. Аэропортқа шығарысып салуымыз керек емес пе?

Мен оқуымды тоқтата қойдым. Ғабиден әйеліне назар аударды.

— Өзің де жүріп шығарысып салғанымыз жөн болар еді. Сен бармасаң көңілдеріне ауыр алып кетіп жүрер!

— Тай тулап үйірінен шықпас. Түбі бірге тұтпейді, — деді Ғабекен.

— Сонда да! Алыстан келген ғой?!

— Менің кіндіктесім екеу. Бірі сенің жаңағы айтып тұрған қайның. Менің інім. Ол — алыс дегенде Қарағандыға барады. Екінші кіндіктесім — әдебиет. Бұл шынайы туыстық тапса ұзаққа сілтейді. Мүмкін ғасырларға! Мен осы соңғысымен қалайын. Сен шығарып сал оларды. Енді бір сағат, жиырма минутсыз мен тапжылман! Білесің ғой... Содан соң ғана, — деп шегелеп айтты да, — үлгерсем үлгергенім, үлгермесем үзеңгісін үзбей тебініп аттана берсін!

Міне, керемет мінез!

Мен қипақтап:

— Ғабеке, кейін оқырмыз. Ініңізді шығарып салыңыз! Сол жөн! — деп едім.

— Босаңсыма! Көңілге қарау көрінгеннің қолынан келеді. Шартты бұзбау — шағын жандікі. Қиянатқа барыспайық.

— Қиянат ол қандай қиянат, Ғабеке?

Мен туған анамның дидарын көрмей, қызыл шақа шағымда жетім қалған адаммын. Оның үстіне әкем Әбіл кедей адам болған. Бірақ еті тірі, сергек, қасіретке де, жоқшылыққа да мойымағам, қажырлы кісі, бетті кісі. Ал, мен өз басым қорғаншақ, жетім боп күрсініп өстім. Адамға адам қайырымын тілейді жетім жүрегім. Талпына келе (бала

шағымда) “біреуге бір жақсылық етуге жарасам деген арманмен өстім. Бірақ ол күнде менің қолымнан не жақсылық келеді? Осы ақ ниет менің ержеткен шағымның да жүрек қаны еді. Мүмкін, мұнымды ұмытқан да шағым болса өмірден кешірім сұраймын. Әйтеуір, күнде таңертең төсекте оянганымда “Кеше кімге не жақсылық істедім? Бүгін қолымнан нендей қайырым келер екен” — деумен өмір сүріп келем.

Ал мен, өзім білген үлкен жазушы адамдарда Ғабидендей табанды, әр ісіне, әр минутына жауапкер мінездіні кездестірген емеспін! Сондай болғың келіп, арман етесің! Ол — Абай айтқан “болмасаң да ұқсап бақ, бір ғалымды көрсеніз” — ау деймін. “Қиянатқа барыспайық?” дегені не бұл Ғабеннің? Менен не қиянат сезді?” — деп ойлана бергенімде, Ғабекен:

— Уақытқа қиянат етпейік! Күніне екі сағат еді ғой уәдеміз?

Өбден түсінікті. Қуанып кеттім.

— Мен... — дедім де, айтарымды іркіп қалдым. “Оныңызға құлдық ұрсам!” демекші едім. Сөйтіп, күнде сағат бесте бастап, тек жетіде тоқтаймыз. Қай беттің қай жолына жетсек сол жер ол күнгі аялдамамыз. Белгі қоямыз. Ертең сол жерден бастап, ілгері аттаныс бастаймыз. Сөйтіп, сол жаздың екі айында “Ақын арманы” қолжазбасының төрттен үш есесін оқып, еңсеріп келе жатқанымда Ғабиденді Москваға шақырып, сонда жүріп кетті. Романым оқылып бітпей қалды...

Қап?

Алдағы халі нешік болар?

* * *

Ғабиден сол сапардан қыркүйектің аяғында бірақ оралды. Дачамыздан біз де, демалыс үйінен Ғабекен семьясы да қалаға көшіп келгенбіз.

Ғабекеннің Москвадан келгенін кеше естіп, Мертайға қуана айтқанмын. Бірақ Ғабене әдейі хабарласа қоймадым. “Шаршап келген шығар. Тапсырмалар да алған шығар. Әуелі бабына келсін өзі. Содан соң...” — деп тізгінімді тежей берген едім. Ертеңіне телефон сылдыр етті. Таныс үн. Ғабеннің майда қоңыр сабырлы даусы.

— Амансыңдар ма? Мертай, балалар да бәрі жақсы ма?

— Келуіңізбен! — деп, одан соң амандығымызды айтып бола бергенімде:

— Басқа әңгімені кейін сөйлесе жатармыз. Ертең сағат бесте кел. Аяқтап тастайық романыңды!

“Шаршап келген шығарсыз, тынықпайсыз ба біраз күн? Содан соң оқысақ болмас па?” — демекші едім. Оған үлгертепеді:

— Темірді қызған кезде соқ. Ой суымай тұрғанда тындап бітуім жөн! Сол үшін ертең сағат бес!

“Соқырдың тілегені екі көзі!” дегендей, айтылмыш сағатта қолжазбамды көтеріп кіріп бардым. Ғабекен сол жылы ғана Абай даңғылындағы 51/53 номерлі үйге жаңа пәтерге кірген. Үй келісті. Кірсең шыққысыз. Кең залда, диванда дем алып отырған Ғабен менің сәлемімді ықыласты қабылдап, өзінен жоғары қасына отырғызды да сағатына қарап: “Бес! Бастаймыз!” — деді. Зейнел жеңгей стол басынан тұрып, бірер басып жақындап кеп:

— “Сағат бестерің” бүгіннен кейін де бола берер. Бүгін жай әңгімелесіп отырсаңдаршы. Тамақ дайындадым. Мертайды шақырып қойдым. Өзіміз боп біз де бір шүйіркелесейік те! — деді.

— Біздің бәйбіше де бірдеме біледі! — деді Ғабен күлімдеп, ренжімесең солай-ақ болсын, Дихан!

Сөйтіп ол күн екі семья бас қосумен өтті. Әңгіменің басында айтқанмын, Ғабекенмен, Зейнел жеңгеймен Новосибирскіде 1937 жылы танысқамыз. Зейнел жеңгей сондағы танысуларынан бастап біздің Мертайды туған сіндісіндей, немесе тетелес абысындай ыстық жақын көретін. Екеуі құрметтесетін, сыйлас, сырлас, болатын. “Әйелдерін шығармасына енгізеді деп кіналаушы” достар болса, ол творчестволық адамның жанын, жағдайын түсінбеушілік дер едім. Өйткені әрбір қаламгердің, ақын-жазушының жан серігі — әйелі. Ол сенің ең бірінші жәрдемшің. Ол өзі жазбағанымен сенің жан күйіңнің, шабыт сырыңның күй пернешісі. Творчестволық сезім дүниенің балгері, бірінші сыншың! Бірінші сүйенішің, күйінушің. Қажетті жерде ақылшыл кеңесшің! Шаңырағыңның ұйытқысы, бақыты. Соның бәрінен асылы — дүниеге жаңа адам келтіріп, өсіріп, тәрбиелейтін ана ғой бұлар. “Ана! Адамның анасы. Бұлар жоқ болса адам қауымы да болмас еді!” дегенді бұрынғы данышпандар тегін айтпаған.

“Ананы сыйлайық! Ананы құрметтейік!”

Мертай мен Зейнел жеңгей бұл отырыста да бізге сондай аяулы. Және екеуі де қазақ әйелдерінің әдепті де көргендік мінездерін сақтай білетіндер. Мертай Ғабекенді (Ғабиденді) туған ағасындай сыйлайды. Ол кісінің көзінше өрескел отырып тұрмасқа, оғаш бірдеңе айтып қалмасқа бекінеді. Қазірде де өзін солай орынды ұстап отыр. Көбінесе Зейнел жеңгейдің асхана жақтағы шаруашылығына жәрдемдесіп, дастарқан әзірлесіп жүрді.

Ғабекен екеумізде әңгіме тым тақ-тұқ. Біздің сырымызды білмейтін әлдекім үстімізге келе қап, бірге отырса: “мына

екеуі бірін-бірі жақтырмайтындар ма?” деп қаларлықтай отырысымыз бар. Сөйлесер, әңгіме етер жай Ғабекен екеуіміздің арамызда тіпті көп-ақ. Басқаны қойғанда бұл кісі тыңдап, мен оқып беріп жүрген (үш ай бойы) “Ақын арманы” ше? Ғабекен бұл отырыста ол жәйін әңгіме еткісі келмейді. “Әр нәрсенің өз орны бар” деп біледі. Онысын менің де ішім сезулі.

Обалы нешік, Москва сапарын, ондағы жазушылар Одағының басшыларымен, ірі-ірі орыс жазушыларымен кездесулерін қысқа-қысқа (телеграммалық сөздер тәрізді) айтқан-ды.

— Көркем әдебиеттің бел көтерер бойын-ойын, көркемдігі мен өрнегін, өрісін көрсететін үлкен проза ғой. “Абай” романы бастаған қазақ прозасын мол тыныспен одақтық әдебиет әлеміне көтеріп кетіп барамыз! — деп еді Ғабекен.

Мен:

— Ғабекен, “Жалғыз жалау жылтылдаптың” заманы емес қой. “Абай” романы жорық басшы кеме болсын! Оған талас жоқ! Ал соңынан тағы-тағы кемелер шеру тартпаса, не болғаны? Қанатсыз сұңқар болмайды бар емес пе?

Бұдан соң мен қазақ әдебиетінің “Абайдан” кейін “Абайға” қанаттас, “Абайды” жан-жақты көркемдей түсетін “Ботагөзді”, “Оянған өлкені” өзінің “Шығанағын”, “Миллионерін”, “Қарағандысын” атадым.

— Бүкіл кітап оқушыларының рухани қазынасына айналып отырған бұл шығармаларды етекпен бүркеп бола ма?

Ғабекен үнсіз. Мен үдей түсудемін. Бұл жолы дау айттым.

— Проза мәдени өскендіктің белгісі екеніне сөз жоқ. Ал, әдебиеттің атасы мен анасы тәрізді поэзияны қайда қоямыз?

Ғабекен елең етіп, бетін маған бұра тыңдайды.

— Прозамыздан бұрын, түү сонау жылдардың басынан бастап байтақ Отанға қанат қаққан “Майға сәлем”, “Сұлушаш”, “Тасқын”, “Мәриям Жагор қызы”, “Тараспен әңгіме”, “Алтай жүрегі”, “Абдолла”, “Біздің ауылдың қызы”, “Менің ұлым” бар емес пе? Үлкен прозаға осылардың үлкен әсері жоқ дей аласыз ба?

Ғабекен бұл жолы да үнсіз тыңдайды.

* * *

Сонымен, я, сонымен “Ақын арманының” соңғы төртінші бөлімін де бітірдік. “Уһ!” — дедім тынысым кеңіп.

— Роман бар. Шыққан дүние. Ұсақ-түйек қақпай-соқпайларын оқу үстінде мен айтып, сен жөндеп отырдың. Сұлтанмахмұт бас геройы ғой романның. Сол бар.

Мен тағы не айтар екен деп ынтығудамын. Аса жауапты тақырыпқа барғаным өз алдына, “Абай” романы да ақын өмірі. Абай тәрізді ұлы дана ақынның өмірі. Ал, Сұлтанмахмұт та Абайдан кейінгі ұлы ақын. Мұқанның “Абай” романынан ұлан асыр үлгі-өнеге, әсер алдым. “Ақын арманын” жазарда сол романның толқынына рахаттана жүзіп шықтым.

— Романыңның маған ұнаған жайы мыналар, — деді. Қызыл тысты ұзыншақ блокнотын алдына қойып, жазуларына кейде үңіліп, кейде үңілмей.

— Әуелде, әдеби қадамымды мына мен де өлеңмен бастағанмын. Біздің заманның қазіргі поэзиясы пафосты, екпінді, көтеріңкі рухта келеді. Ол заңды құбылыс. Аспандап биіктеп, лапырып шалқып қиял қанатының қыран ұшқырлығымен сілтенеді. Өлеңдеріңді сен де солай жазатын едің. “Романы” да сондай лапырмалы болар ма деп қауіп ойлап едім. Бірінші тарауыңды оқытып тыңдағанымнан кейін басқаша пікірге келдім. Дағдылы прозаиктерше өмірді оқиғаға орап, геройларыңды кәдімгі жерлік пенделер етіп, қимыл-әрекеттерін реалистік өрнекте жазыпсың. Бұл бір. Екінші ұнағаны: Мұхтардан үйрене отырып, “Абай” романындағы бұл романға да ортақ боларлық қазақ даласындағы дау, жанжал, тартыс туғызатын, әлділер басынып, әлсіздер ашынатын уақиғаларды мүлде басқаша беріпсің. Айталық, медреседе қазіреттің үй қызметкері бола жүріп, төрт жыл оқып, күні ертең қазірет өзіндей қазіреттікке дайындап — ұйғарып отырғанда Сұлтанмахмұттың медресесін, қазіреттен, безіп, Троицкідегі орысша оқуға кетуі — лап еткен жаңа жалын. Одан кейін Троицк. Орысша оқу. “Айқаптағы” қызметі. Ақындығы.

Ғабекен енді алдындағы журналды үстелдің үстінде қойып, құюлы стакан шайды бірер ұрттап қойып, былай деді:

— Ақындық демекші, әдебиетте ақын бейнесін шын мағынасында жасау, батыр бейнесін жасаудан жүз есе қиын деп Мұхтар айтқан қағидаға мен де жүгінем. Шығарманың о жер — бұл жерінде ақынның өлеңдерінен цитат келтіре беруден ақын бейнесі, ақындық бейнесі жасалмайды. Олай ету — шығармаға герой етіп отырған ақынның тұлғасын клоун тәрізді күлкі еткенің.

Ғабекен бүгін бір шешіліп, көсіліп сөйлеп отыр. Үш жарым ай оқытып тыңдаған Сұлтанмахмұт туралы роман

жайында, мүмкін, осылай бір ақтарыла сөйлеуі, мүмкін тіпті, әдетте сонша сөзге сараң мінезінен тыс бір ауытқу шығар.

— Сұлтанмахмұттың, — деді Ғабекен, — ақындық бейнесін “Қамар сұлуды” жазуы үстіндегі тебіренісімен беруің де маған қатты ұнайды.

Арада көп күндер өтті. Бір күні телефон шылдыр етті.

— Ғабиден Мұстафин жолдас Сізді шақырады. Келсін дейді.

Құп!

Әңгіме “Ақын арманы” туралы болмақ шығар деймін.

Иә, расында солай екен.

Ғабекен кеше президиум шақырып, сол мәжілісте “Ақын арманы” туралы айтыпты.

— Кең тынысты, реалистік өрнекте жазылған. Бірақ, Сұлтанмахмұттың саяси сүрінісі бұл кітапта жоқ. Оған жетпей біткен. Февральды Томда қарсы алуымен ғана тынады. Соны азырқанбасақ бұл кітап бар, — депті.

Жұрт әрқилы толғаныста отырғанда Зейнолла Қабдолов:

— Ғабекен, Сізге сенбейтін кім бар. Егер бірінші кітабы көңілдегідей жазылып шыққан болса, оны неге бөгейміз? “Война и мир” де, “Тихий Дон” да, “Абай”, “Абай жолы” да бірінші кітаптары басылудан басталмап па еді? — депті.

Президиумда бұл пікірге қарсы ешкім болмапты. Ертеңінде шақырумен барғанымда, Ғабекен орнынан тұрып амандасып:

— Құттықтаймын! Романыңды кеше президиумда баспаға ұсындық! — деді.

* * *

Кейін Ғабекенмен тағы да талай кездесіп, әдебиет жайын кеңесіп жүрдік. “Ақын арманы” кітап болып шықты. Бірінші данасын қолтаңбамды жазып Ғабекенге апарып бердім.

Ғабекен маған көркем әдебиеттік шығармалар шартына тән мына бір ойларын айтты.

— Көркем әдебиет деген атының өзі айтып тұр ғой. “Өнер алды қызыл тіл” — халық даналығы. “Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, ол ақынның білімсіз бишарасы” деп Абай айтқандай, білгірлікті тек поэзияға ғана, ақындарға ғана хас деп түсіну жетесіздік болмақ керек. Прозада да “бөтен сөзбен бүлінбесін сөз арасы”, “Ақын арманының” екінші кітабын жазғанда осыны есіңе сақта, Дихан! — деді.

Ғабекен менің өз көкірегімде де елес беріп жүрген жәйіттерді жанымға қан құйған тәжірибесі мол дана дәрігерлер тәрізді сіңіріп отыр.

Неге?

— Сен Сұлтанмахмұтты үш кітап етіп жазам деп жүрсің. Оның алғашқысы “Ақын арманы” туралы ақыл-кеңесімізде де, ризашылығымызды да айтқанмын. Кейінгі кітаптарыңда жанағылар есінде болсын.

Бұл кездесуіміз Ғабекеннің инфаркт боп ауырып, үш ай бойы емханада жатып шыққанынан кейін болатын. Бұл жылда Ғабекен “Казпотребсоюздың” демалыс үйінде, тау баурайында, тұратын. Дәрігерлер айтқан шарттарды бұл кісідей сақтау ешкімнің қолынан келмес беріктік еді. Сол жолғы әңгімесінің аяғында:

— Сұлтанмахмұт бейнесін бар шындығымен сипаттауды шарт ет! Онсыз ақиқат жоқ. Ақиқат жоқ жерде шығарма жоқ, шындықтан тайсалма. Махмұт өзі шындығында совет үкіметін қарсы алуда еш нәрсесін жасырмаған екен ғой. Соның өзі-ақ оның Сұлтанмахмұттық бейнесін беріп жатыр. Әсіресе, осы тұсын батыл көркемде!

Жаны ашыр аға жазушы менің алдымның қамын ойлайды. Риза боп қайттым.

1975 жыл.

Мұхаметжан ҚАРТАЕВ

Ұлылықтың үлгісі

Аштық атаулы апаттың арандай бастаған кезі еді. Бұл азапқа толы әлгі бәле ауылдан қалаға көшкен 1929—30 жылдар аралығы болатын. Алматы Қазақ педагогикалық институты қыс бойы жүдеп-жадап шыққан бір топ студенттерін сол 1930 жылдың жазында Қарағандыға жөнелткенді. Шабан жүретін поезд Ақмешіт, Ақтөбе, Орынбор, Қызылжар қалаларын шарлап өтіп, қайтадан жаңа қолға алынып жатқан көмір ордасына бес күн дегенде өрең жеткені бар.

— Үһіледік, жеттік, әйтеуір, Шеткі алаңда тіркеліп оншақты ескі-құсқы қызыл вагон түр екен, соған орналас-тырды бізді. Айналасын қоршаған қоңырқай киіз үйлер. Сұрастырсақ, онда тұратындар жақында босып келген қазақ шаруалары көрінеді. Шахталарда, құрылыста көмекшілік жұмыстарда болып, қол сәл босап қалғанда, киіз үйлерді аралап кетеміз. Күйзелген халықтың хал-жайына жанымыз ашиды.

Зар шегіп мұнын шағушылардың ішінде ерекше есте қалған бір кісінің бейнесі бүгінге дейін ұмытылмайды. Ол Сәрсен дейтін егде тартқан бойшаң сары қазақ. Салмақты да саликалы сөйлейді. Барлық басқа төнген сұрапыл жағдайды айта келіп, сөзінің соңында бізге, студенттерге, шүйіле жөнелді: “Оқисындар, білім алам дейсіндер. Ол

жақсы-ақ. Ал оқып шыққан соң, кім боласындар, еліңе нендей пайдан тиеді? — Ел демекші, қалың қазақ еліміз ит жеген халде қазір. Осы ойымды жуырда ауылға келіп кеткен Ғабиденге де айттым”. Менің сұрағыма Ғабиденнің жауабы: “Оқығандар жоқ емес қой, бірақ олардың қолынан не келіп жатыр? Елін қорғамақ түгіл, ұлтшыл деген айыппен өздері қуғынға ұшырап жатыр” дегені бар. Міне бұл Ғабиден Мұстафин жөнінде менің Сәрсеннен алғашқы естіген мәліметім еді. Бұдан кейін бір күні № 18 шахтадан шығып Қарағандының мехцех бөліміне келдім. Цехта істейтіндер орыс, қазағы аралас, мені жылы қарсы алды да, үш күндей мастерге көмекші етіп тағайындады. Мастер механик Нұрбай дейтін қажырлы қара торы жігіт екен. Ісіне мұқият, адал, ақ көңіл еді, маған көп нәрсе үйретті техника саласынан.

Ол әңгіме арасында өзіне үлгі етіп ұстайтын адамы етіп Ғабиденді жиі еске алатын. Неге десек, былтыр (1930 жылы) осы цехта Ғабиден де слесарь болып жұмыс істеген көрінеді. Табанды да тағанды жас жігіт не істесе де тиянақты түрде тындырып істейтін, көп оқитын, көп үйренетін талапкер болса керек.

Өстіп әлдеқалай себептермен сырттай таныған Ғабенді жеті жыл өткеннен кейін көзбе-көз көрдім. Бұл 1938 жылдың көктем айы еді. Бір күні ол Қазақстан Жазушылар Одағына келді. Новосибирск қаласында қазақ тілінде ашылған “Қызыл ту” газетінде істейтінін айтты. Қарасам жасы әлі қырық шамасындағы ақсары, сұңғақты жігіт. Алматыға газеттің командировкасымен келіпті. Біз болсақ, аға жазушыларымыз апатқа ұшырап, енді күніміз не болады деп қиямет қиын жағдайда отырған шақта едік. Ол жөнінде көп сыр ашып сөйлесе алмадық. “Көппен көрген ұлы той”, қайтеміз, ақырын күтеміз де, деп маған өзінің автографымен “Ер шойын” атты кітапшасын ұсынды. Мен қазақ тіліне 1936 жылы өзім аударған М.Горькийдің “Менің университетім” повесін бердім. “Екі тілді де біледі екенсің ғой, шырақ? — деді Ғабекен жымиып иегін көтере түсіп. — Жақсы білу қайда? Әсіресе әдебиет тілін, әуре ғой өшейін, — дедім мен сәл қымсынып. Содан соң ол кісі менің қайда оқығанымды, мұнда, Қазақстан Жазушылар одағына қалай келгенімді, бір-екі ауыз сөзбен сұрады да, қоштасып жүріп кетті.

Осымен артқа салып, 1955 жылы Алматыға оралдым. Менімен қатар оралған Хамза Есенжанов, Өтебай Тұрманжанов, Зеін Шашкин, Сәйді Талжанов, Хасен Үзденбаев сықылды әдебиетшілер астанада тентіреп, жұмыс іздеп, жататын жай іздеп жылға жуық жүрдік. Жиі баратын жеріміз —

Жазушылар одағы және оның сол кездегі бастығы Ғабиден Мұстафин. Мен алғаш алдына кіріп, мән-жайды айтқанымда, ол кісі аз-кем тартынып, ойланып:

— Бізде бос орын жоқ. ЦК шешеді ғой бұл мәселені. Бардыңдар ма? Не дейді? — деп ернін жымқырып жылы шыраймен былай деді:

— Сабыр етіндер, бір жәні келер әлі. Күн шуақ атар. Сойтті де Тахауиды шақырып алып: — мына Мұхаметжан жұмыссыз жүр екен. Әзірше Қасым Аманжоловтың өлеңдерінің жолма-жол аудармасын бере түр — деп тапсырды. Мен оны 15 күндей аудардым. Көп ұзамай Ғабекен маған “Тынық Донды” аударуға қалайсың? — дегені бар ма. “Қашайын деп тұрған қоянға қық десе не зорлық” демекші қуанып кеттім де, “қолдан келсе, оған не жетсін” деп қалдым. Сонымен, баспа орнымен шарт жасасып Х.Есенжанов, Х.Үзденбаев үшеуіміз “Тынық Донның” үш томын Н.Баймұхамедов бір томын аударуға кірістік. Жазушылар Одағының басшысы Ғабиден Мұстафин болмаса, мұндай қиынның қиын жұмысын біз сияқты кешегі халық жауы атанған “байғұстарға” кім сенер еді? Ол ол ма, бір күні Ғабекен Жазушылар Одағында мені кабинетіне шақырып алды да ертең біздің үйге шайға кел, “съезден алған әсерімді айтып берем” дегенде, не дерімді білмей сасып қалдым. Қандай съезд? Оны үйіне барған соң білдім. Жақында Москвада өткен СОКП XXVI съезіне делегат ретінде қатысып қайтқан екен. Ғабекен үйінде менің тағдырлас жолдастарым түгел болды. Зейнел жеңгей дастарқанын жақсы жасаған. “Елімізде үлкен әділетсіздік болған, — деп бастады Ғабекен өзінің дастарқан алдындағы жанашыр сөзін. — Сіздер соның құрбанысыздар. Ат төбеліндей, тірі қалған сіздер ғана, жастар. Атышулы ағалар жоқ енді, келмеске кетті. Оған амал жоқ. Біздің мақсат — ардагер ағалардың асыл мұрасын қалпына келтіру деп білемін”. Айтқанындай, бір жылдан кейін, 1957 жылы сәті түсіп, мен Қазақстан мемлекеттік көркем әдебиет баспасының директоры болып тағайындалдым да қызу іске кірісіп кеттім. Алда, 1958 жыл қазақ әдебиетінің Москвада өтетін он күндігі. Соған дайындалу үстінде С.Сейфуллиннің, Б.Майлиннің, І.Жансүгіровтың тундыларын шығаруға күш салдық. Мұның қандай ұмытпас табыс болғаны халықтан тиісті бағасын алды. Ризалықпен шынымды айтсам, менің тезбе-тез директор болуыма қосылып себепкер болған осы Ғабиден Мұстафин мен Ғабит Мүсірепов еді.

Сол сол екен. Содан былай отыз жылға жуық ғылыми, әдебиет ортада, мерейлі, мереке жиындарда, тойларда, от басы,